

CĂTRE CE NE ÎNDREPTĂM? SAU SPRE CE MODELE ALE TRANZIȚIEI

Tot mai des auzim și folosim cuvântul „tranziție”. Economia românească este în tranziție, Europa de est traversează o perioadă de tranziție ș.a.m.d. Ce anume înseamnă însă această tranziție este mai puțin explicat; este mai degrabă sugerat. Atât analiștii, cât și liderii politici se feresc parcă să denumească direct sensul evoluției Europei de est, termenul generic de tranziție fiind considerat mai confortabil. Alergia la „isme” dar și dificultățile de a defini pozitiv noua etapă de dezvoltare și-au găsit concretizarea în formula: tranziție către democrație și economie de piață. *Este această sintagmă o fetișizare a problemei sau, dimpotrivă, reprezintă soluția ei corectă?* Altfel spus, tranziția astfel înțeleasă poate fi un răspuns satisfăcător la întrebarea: *Către ce ne îndreptăm?* În cele ce urmează voi încerca să argumentez că sintagma, deși aparținătoare mai degrabă nivelului ideologic al explicației, deși repetată până la demonetizare, deși aparent o soluție neortodoxă, reprezintă *răspunsul optim*, cu condiția renunțării la modelul actual evasigeneralizat al explicării evoluției istorice. E drept că în acest fel deschidem poarta unei largi dezbateri teoretice din filosofie în general, din filosofia culturii în special pe tema progresului și a crizei în care însă nu aș dori să intru decât în limita strictului necesar susținerii discursului meu.

Tranziția — alternativă a revoluției

Înainte de toate voi face câteva considerații extrem de succinte pe marginea noțiunii de tranziție. Atât ca particularitate cât și ca globalitate, societății omenesti îi este specifică tranziția. În sensul cel mai larg ea semnifică trecerea de la o etapă la alta, în alți termeni, orice transformări structurale petrecute la nivelul unei societăți, unei culturi. În sine tranziția nu este axiologică. Ea capătă valențe axiologice atunci când îi aplicăm un anume criteriu. Raționalitatea, complexitatea, tehnologia, participarea — drept criterii ale progresului — devin automat criterii ale etapelor tranzitorii, cu conotație axiologică. Noțiunea de tranziție, deservită chiar în acest mod sumar, ne trimite la sfera conceptelor care se referă la dinamica în timp a societății: istorie, evoluție, progres, creștere, dezvoltare, transformare socială, permițându-ne să definim tranziția atât prin gen proxim, cât și prin diferența specifică. Astfel, vom considera tranziția ca alternativă evolutivă a revoluției.

Ne punem adesea problema, ce anume determină schimbarea cursului istoriei și de regulă nedumerirea ia forma întrebării: *Ce s-ar fi întâmplat dacă?* O asemenea întrebare presupune însă conștiința alternati-

velor istorice sau, cel puțin, convingerea că sunt unele evenimente foarte importante prin consecințele lor care s-ar fi putut foarte bine să se întâmple altfel decât s-au desfășurat. Tot la fel de des ne întrebăm ce model de dezvoltare socială să alegem și, în general, dacă putem sau nu opta pentru un tip de societate mai bun, mai rațional ori mai eficient. Ne aflăm astăzi în fața unei asemenea interogații fundamentale al cărei răspuns depinde nu atât de dorințele și proiecțiile noastre, cât de preexistența în conștiința noastră a unui mod specific de a înțelege dinamica dezvoltării societății, model bazat pe o schemă evolutivă etapizată și axiologizată a cărei valoare gnoseologică a devenit prejudecată și ale cărei valențe explicative au intrat în criză. Nici formularca răspunsurilor posibile la întrebarea în termeni populari nu poate evita capcana. Astfel, la întrebarea „*către ce ne îndreptăm*” putem găsi trei soluții: 1. calea capitalistă, cu atu-ul pragmatismului; 2. restaurația socialismului, respinsă ideologic; 3. conturarea unui tip nou de societate, ce pare acum utopică. În timp ce, pentru varianta a treia argumentele vin din arsenalul așa-numitei teorii a convergenței ori celei a teoriei societăților post-industriale, pentru ipoteza socialismului argumentele țin de existența încă pe spații geografice întinse a sistemului socialist, iar pentru răspunsul cu cel mai mare grad de credibilitate, calea capitalistă, argumentele principale, dincolo de motivațiile ideologice, țin de experiența și tradițiile istorice democratice, de imperativul „casei comune europene”, de globalitatea evoluției sociale etc. Problema nu este însă, cea a atractivității sau valabilității istorice a acestor soluții, ci a imposibilității de a opta pentru una din cele trei variante, imposibilitatea generată de situarea noastră în interiorul modelului evolutiv închis.

Alternativa istorică

Alternativa istorică poate fi definită ca un curs al evenimentelor altul decât cel întâmplat și pe care, în virtutea cunoștințelor noastre teoretice și empirice despre condițiile evoluției sistemului, îl putem considera ca fiind posibil. Alternativele istorice trebuie considerate atât la nivelul evenimential — ce s-ar fi întâmplat dacă Ceaușescu ar fi murit de moarte naturală? —, cât și la cel al structurilor — este capitalismul o alternativă posibilă a evoluției societății românești actuale? Alternativele istorice sunt greu de imaginat pentru că ele reprezintă lanțuri cauzale extrem de lungi. În fond, a imagina o alternativă istorică înseamnă a face o operație de prognoză. Scenariile sau modelele pe care studiile asupra viitorului le realizează sunt, de fapt, descrieri ale unor alternative posibile.

În general în științele socio-umane actuale există câteva poziții distincte față de problema alternativelor istorice:

1. Respingerea alternativei istorice, în virtutea susținerii unui determinism istoric. Negarea alternativei istorice, se realizează prin acceptarea unei necesități unice, evoluția trece în mod obligatoriu prin anumite stări și numai prin ele, iar evenimentele, ca atare, pot fi afectate de accident, dar rezultatul final nu poate fi decât cel necesar. O asemenea orientare este specifică evoluționismului unilinear.

2. Respingerea alternativei istorice ca pseudoproblemă. Problema dacă există sau nu alternative istorice depășește posibilitățile de decizie ale științei, ea este, deci, o pseudoproblemă în sensul pozitivismului, adică o problemă insolvabilă. Unii istorici exprimă o poziție foarte fermă : istoria este știința a ceea ce s-a întâmplat și nu a ceea ce s-ar fi putut întâmpla. Concluzia este respingerea alternativei istorice.

3. Acceptarea alternativei istorice. Aceasta presupune înțelegerea științei societății nu ca o știință a realității așa cum este ea, ci ca o știință a posibilului. Ca atare, posibilitățile pe care o asemenea știință le formulează sunt necesare în mod absolut. Realitatea lor poate însă depinde de un număr de condiții accidentale.

Problema alternativelor istorice se pune în procesul istoric atunci când ne găsim în fața unor momente cruciale, a unor „răspântii istorice”, când este nevoie de o schimbare socială. Pentru a găsi o soluție la probleme existente și pentru a lua o decizie în consecință nu avem decât două posibilități :

1. Soluția unică : un moment crucial nu are decât o singură soluție. Evoluția societății parcurge o serie de etape necesare care reprezintă fiecare în parte soluția unică posibilă la condițiile respective, iar decizia subiectivă nu mai contează.

2. Pluralitatea soluțiilor : un moment crucial are mai multe soluții posibile, altfel spus, există mai multe posibilități care soluționează problema în grade diferite și cu costuri diferite, decizia având rolul de a alege soluția optimă (cea mai bună).

Este mai mult decât evident că fiecare din cele două poziții presupune preexistența unui anumit model al dezvoltării sociale bazat, în primul caz, pe un determinism rigid, iar, în al doilea caz, pe un determinism plurivoc.

Să ne întoarcem la tripla soluție a întrebării noastre. Presupunând că știința a exclus din câmpul său teoretic explicația bazată pe modelul determinismului univoc, al soluției unice, nu ne-ar rămâne decât, plasându-ne în interiorul modelului plurivoc, să stabilim soluția optimă și să decidem în consecință. Lucru mult mai greu de făcut decât de afirmat. Principala dificultate provine nu din criteriile de stabilire a soluției satisfăcătoare, ci din faptul că prezumpția anterioară este mult prea optimistă, că gândirea noastră este dominată de prejudecata modelului soluției unice. Întreaga evoluție istorică de până acum s-a desfășurat, sau mai bine zis, a fost explicată printr-o schemă evolutivă etapizată și axiologizată. Apariția concepției evoluționiste asupra societății (Spencer, Comte) a reprezentat un progres real al științei pentru că propunea un astfel de model explicativ. Chiar dacă ulterior evoluționismul plat, unilinear a fost criticat ca fiind speculativ și rigid, neoevoluționismul, în special cel de factură pozitivistă, exclude noțiunea de progres pe motiv că este un concept etic, nu s-a putut îndepărta de același tip de explicație. Din acest punct de vedere, mai aproape de o explicație plurivocă apar teoriile morfologice ale culturii de tip Spengler și Toynbee care, dincolo de nota lor pesimistă, susțin în fapt posibilitatea unor alternative ale dezvoltării istorice. Ca urmare, modelul deschis al explicației istorice a fost mai degrabă teoretizat decât practicat.

Tranziția deschisă

Analizând tranziția ca globalitate a societății umane vom putea evidenția două tronsoane ale ei :

1. unul în care punctele de plecare și de sosire sunt cunoscute și
2. altul în care punctul de plecare este dat (deci cunoscut) în timp ce punctul de sosire este incert (deci necunoscut). Elementele ale celor două tronsoane ale tranziției s-au manifestat pe întreaga durată a secolului nostru, chiar dacă amândouă au fost subsumate unui model închis al tranziției, de tip schemă etapizată și axiologizată. Spre exemplu, modelul antropologist al lui Morgan (preluat de Engels) cu trei trepte : sălbăticie, barbarie și civilizație, cel bazat pe criteriul proprietății în cinci trepte : primitivism, sclavagism, feudalism, capitalism și socialism (comunism) sau modelul tehnologic în trei trepte : agrar, industrial, informatizat. Societatea românească s-a încadrat, la mijlocul secolului, în fenomenul de mai mare amploare care a condus la constituirea blocului țărilor socialiste (conform statisticilor, ele reprezentau circa o treime din suprafața și populația globului, 40% din populația mondială). Paralel, s-a inițiat un alt proces, cel descris de tendința de părăsire a tipurilor de dezvoltare precapitaliste și îndreptarea fie către o societate capitalistă fie către cea socialistă. Aceste procese tranzitorii, analizate din perspectiva factorilor social-politici, specifice modelului tranziției în cinci trepte par a se suprapune cu procesele evolutive proprii modelului tranzitoriu în trei trepte. Faptul este relevat și de tehnologia curent uzitată prin descrierea societăților ca făcând parte din una din categoriile următoare : țările lumii întâi, țările lumii a doua, țările lumii a treia, schematizare făcută de regulă în varianta : țări capitaliste dezvoltate, țări socialiste, țări aparținătoare lumii a treia. Acesta reprezintă primul tronson al tranziției contemporane și este subsumat unui model închis al tranziției. Evenimentele recente din Europa de est ne îndreptățesc să vorbim de cel de-al doilea tronson al tranziției : societăți care manifestă tendința de înlocuire a tipului social de dezvoltare (socialist) cu altceva, societăți în care punctul de plecare este dat, dar punctul de sosire urmează a fi definit. De asemenea, în anumite forme, existența acestui tronson al tranziției a fost anunțat, anterior anului 1989, de societățile precapitaliste a căror dezvoltare nu putea fi caracterizată nici de tip capitalist nici de tip socialist, precum și de societățile socialiste neortodoxe ori chiar de diverse evoluții din țările capitaliste. Toate acestea ne îndreptățesc a aduce în discuție modelul evolutiv deschis.

Avantajul unui asemenea model, pe lângă faptul că se pretează mai bine la realitățile sociale, politice și umane ale secolului nostru provine din faptul că nu mai trebuie să considerăm fiecare etapă ulterioară a evoluției societății ca una necesar superioară, că păstrând etapizarea vom putea elimina axiologizarea din explicațiile istorice, că vom gândi dezvoltarea socială în termenii alternativelor istorice. Altfel rigorile modelului determinist univoc nu ne vor putea permite să explicăm de ce, spre exemplu, capitalismul poate urma socialismului, așa cum schema leninistă nu a putut integra „modul de producție asiatic”, sfârșind prin a păstra modelul și a elimina realitatea.

Deocamdată, însă, prizonieri ai modelului evolutiv închis, caracterizarea noii etape de dezvoltare se face prin raportare la cea trecută. Europa de est este Europa țărilor foste socialiste iar societatea românească este o societate posttotalitară. Știm ceea ce nu suntem dar nu știm ceea ce suntem.

Deși modelul plurivoc pare a reflecta mai bine evoluția socială, disputa dintre adepții determinismului rigid și al celui flexibil este departe de a se fi încheiat. Din acest punct de vedere este relevantă situația existentă astăzi în fizică, în general în științele exacte, unde, cu tot impactul produs de teoria relativității, oamenii de știință continuă să gândească, probabil nu numai din comoditate, în parametrii newtonieni. În ceea ce mă privește, opinia mea este că determinismul univoc constrânge societatea umană, asemenea patului lui Procust, la o evoluție deja prefabricată cu etape unice și necesare, că valoarea lui explicativă este limitată, preferând cel de al doilea model nu atât pentru faptul, de altfel foarte important, că refuză unicitatea soluției cât pentru că introduce o raționalitate de altă factură în explicația istorică.

Pentru a putea accede la modelul evolutiv deschis, pentru a imagina posibilele alternative istorice trebuie deci să găsim un înlocuitor al explicației axiologice. Dacă vom depăși conținutul etic al noțiunilor de tranziție, evoluție, progres, schimbare socială vom înțelege că de fapt dificultățile de definire pozitivă a noii etape sunt, în bună măsură, artificiale. Opțiunea pentru calea capitalistă nu va mai trece prin cea de-a doua întrebare care ar apărea în momentul deciziei: *către care capitalism ne îndreptăm, către capitalismul secolului trecut, către cel interbelic ori către cel contemporan?* O asemenea întrebare ar avea legitimitate doar din punctul de vedere al istoricului pentru că este clar că formula dinamicii și funcționalității capitalismului vest-european este una nouă sau cel puțin este atât de diferită de cea a etapelor trecute încât apare întrebarea dacă aceste forme aparțin toate aceluiași tip de dezvoltare. Analiza istorică a capitalismului nu mai este relevantă pentru că direcția de evoluție a societăților contemporane este cea a sincronismului. Înlocuirea explicației axiologice cu explicația prin sincronism aduce în prim planul discuției inovația și imitația (difuziunea) ca factori centrali ai evoluției. Deși la prima vedere e asemenea răsturnare a situației poate fi suspectată de psihologism, ea deschide calea către modelarea deschisă a societății umane. Noi nu trebuie să optăm pentru un tip de societate deja existent — capitalism, socialism, posttotalitarism — ci pentru căi evolutive care fie prin imitație, fie prin inovație să asigure dezvoltarea sincronă a societăților particulare. În același mod, din perspectiva ideologică, nu mai trebuie să punem semnul egal între liberalism și dezvoltarea de tip capitalist.

Modelul sincronismului

La o privire mai atentă vom constata că întreaga istorie a umanității se poate explica evolutiv, sincronie cu ajutorul factorilor imitației și inovației, cu condiția să ne situăm în interiorul modelului explicativ deschis care nu refuză determinismul în general, ci forma particulară a determinismului univoc. Nici inovația și nici imitația nu se găsesc în stare pură pentru că inovația nu este un scop în sine așa cum imitația nu

este, la rândul ei, un scop în sine. Inovația se realizează pe baza imitației, după cum aceasta este o formă alterată a celei dintâi. Dacă societatea modernă englezească a reprezentat o inovație în raport cu formele de dezvoltare de tip feudal, toate celelalte societăți capitaliste nu au fost decât imitația celei dintâi. În același timp, fiecare societate capitalistă particulară a reprezentat o anumită formulă de inovație în raport cu cea originală. Relația dintre inovație și imitație — altfel spus dintre original și original — este una subtilă, lipsită de rigiditate, complementaritatea dintre factorii evoluției fiind dată de nevoia de dezvoltare socială sincronă.

Cele două tronșoane ale tranziției de care am amintit anterior pot fi acum unificate sub semnul modelului explicativ deschis, diferențierea lor aflându-se în preponderența imitației sau inovației în procesul realizării sincroniei. Pentru societățile primului tronșon a fost mai puternică valoarea imitației în dauna inovației. Ceva (starea trecută) a fost înlocuit cu altceva (fenomen de tranziție), cu acel nou care prin repetare a căpătat atributele unei structuri raționale, corespunzătoare nevoilor societății. Pentru societățile aparținătoare tronșonului al doilea al tranziției raportul dintre inovație și imitație a fost inversat. Astfel, folosind același exemplu ca mai sus, pe întinse arii geografice un tip de societate (feudalismul) — la rândul lor societățile feudale particulare reprezentând imitația unei inovații — a fost înlocuit cu un alt tip de dezvoltare socială (capitalismul) — momentul inovației — tocmai pentru că acesta se dovedise corespunzător noilor cerințe ale societăților (sincronismului): progres tehnic, liberalizare, egalitate etc.

Analiza realității tranziționale a Europei în acest moment de răspântie istorică surprinde cu ușurință manifestarea a două tendințe cu sens opus a căror armonizare este imposibil de realizat dintr-o perspectivă evolutivă etapizată și axiologizată și care practic se opun susținerii soluției cu cel mai mare grad de probabilitate. Este vorba pe de-o parte de apariția în țările est-europene a semnelor unui capitalism primitiv — părăsit de societățile occidentale de circa un secol — precum inegalitate și polarizare socială, pauperizare, alienare, lipsa eficienței economice etc. Pe de altă parte, asistăm la desfășurarea în Est a unor procese similare, prin consecințe, cu cele desfășurate astăzi în Vest: tendința de funcționare în cadrul economiei de piață (eficiente), modificarea raporturilor de proprietate, restrângerea ariei de intervenție a statului în economie, apariția și funcționarea instituțiilor, în primul rând politice, democratice etc. Ca atare, sintagma pe care la început am numit-o ideologică, „tranziția către economia de piață și democrație”, se dovedește a fi în cele din urmă o formulare spontană dar corectă a direcției de dezvoltare a societăților est-europene. Identificarea acesteia însă cu soluția a ceea ce în mod curent se numește tipul de societate capitalist este impropriu, ba mai mult, contradictorie. Cum am arătat deja, descrierea alternativelor istorice în termenii schemei evolutive axiologizate are de învins dificultatea funciară a modelului care ne constrânge să acceptăm că noua societate trebuie să fie în mod necesar superioară celei trecute. Dar cum să fie capitalismul superior socialismului, sau cum să producem o nouă societate, a șasea în cadrul schemei etapizate în cinci trepte, când modelul este univoc și finalist (închis)? Pentru a putea imagina și prognoza

tipul de societate următor (nu în sens axiologic) trebuie ori să renunțăm la model în sine, ori să acceptăm o redefinire a întregii perioade post-feudale a istoriei omenirii în intenția de a reaseza etapele capitalismului și socialismului într-o nouă scară evolutivă axiologizată, din dorința, legitimă de altfel, de a surprinde progresul. Procedând în acest fel vom crea acel precedent care ne va ajuta să supunem criticii întregul model cel puțin din două motive: pe de o parte pentru că segmentele sale modern și contemporan au fost deja ajustate iar pe de altă parte pentru că reprezintă totuși o schematizare de factură europocentristă — indiferent dacă are trei sau cinci etape — în care, spre exemplu, modelul de producție asiatic nu și-a găsit locul. Ambele cazuri ne conduc la acceptarea limitelor gnoseologice și explicative ale modelului închis și, în același timp, la necesitatea depășirii lui. Noul tip de dezvoltare ce se conturează astăzi va reprezenta o alternativă istorică în măsura în care el va realiza sincronia de dezvoltare a societăților particulare indiferent dacă acestea se vor numi capitalism, socialism, neocapitalism. Opțiunea intervine nu la nivelul denumirii ci la cel al factorilor evoluției, al imitației sau inovației. Problema reală este dacă procesele macro-sociale specifice pragului dintre mileniul al II-lea și al III-lea pot fi continuate în parametri actuali sau dacă, dimpotrivă, aceștia trebuiesc schimbați. În mod particular, societățile europene denumite astăzi posttotalitariste se află în fața alternativei: a imita modelul actual de dezvoltare euro-atlantic sau a inova un nou tip de dezvoltare ce poate corespunde mai bine tendinței de globalizare a contemporaneității așa cum societatea englezească a făcut-o la vremea istorică respectivă. Dificultatea cea mai mare pare să o ridice soluția imitației (difuziunii) pentru că experiența fostelor țări socialiste din ultimii doi ani este cea a imitării tipului capitalist de dezvoltare iar consecințele nu sunt tocmai cele dorite. În realitate este vorba de o copiere și nu de o preluare. Dezvoltarea în direcția sincronismului istoric presupune imitația, ca unul din momentele de realizare a procesului, dar exclude copierea sau, în alți termeni, presupune difuzarea unui anumit model cultural, dar exclude preluarea mecanică a formelor fără fond. Mai mult, odată plasată în interiorul modelului deschis nu se mai pune problema copierii unei formule clasice de dezvoltare (capitalism, socialism industrial, postindustrial) ci a imitării tipului social de dezvoltare care asigură sincronizarea societăților particulare.

În mod concret, progresul societății românești este legat de alinierea ei la cele două procese globale specifice contemporaneității, de realizarea tendinței de dezvoltare socială sincronă denumită, repet, într-o formulare spontană dar corectă în esență, „tranziția către democrație și economie de piață”, folosind pentru aceasta factorii evoluției: imitația și/sau inovația socială. Ar mai trebui spus că tranziția nu reprezintă un scop în sine, nu este o nouă etapă socială superioară adăugată modurilor de dezvoltare procustiene uzitate și uzate deja, ci materializează în momentul temporal actual nevoia de sincronie istorică exprimată prin cele două procese amintite. Acestea nu sunt absolute ci relative. Ele nu reprezintă soluția unică ci soluția actuală a răspântiei istorice în care ne aflăm.

În concluzie :

1. Tranziția este o stare normală a societății. Ea se referă la procese sociale descrise de câmpul noțiunilor : istorie, progres, evoluție, creștere, dezvoltare și schimbare socială.

2. Tranziția în sine nu este axiologică. Trecerea de la o etapă istorică la alta chiar dacă presupune antecedente istorice exclude superioritatea etapelor.

3. Modelul explicativ al tranziției este cel descris, plurivoc.

4. Soluțiile de tipul socialism, capitalism etc. aparțin strict planului ideologic.

5. Factorii evoluției sunt inovația și imitația (difuziunea).

6. Direcția actuală a dezvoltării sociale este adecvat cuprinsă în formularea „tranziția către democrație și economie de piață”.

7. Tranziția către democrație și economie de piață exprimă nevoia dezvoltării sincrone a societăților contemporane.

8. Noul tip de evoluție socială este cel al sincronismului.

RADU ALEXANDRU